

**ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ԱԼ. ԵՐԻՑՅԱՆԻ ԱՐԽԻՎ .
«ՀՅՈՒՄԻՍԱՓԱՅԼ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԿՄԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՍՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ¹**

Բանալի բառեր՝ Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, Ստեփանոս Նազարյանց, Հյուսիսսափայլ ամսագիր, հրատարակման պատմություն, թույլտվություն, ազատ մամուլ, ռուսաց քաղաքականություն:

Նախաբան

Մաշտոցյան Մատենադարանում Ալ. Երիցյանի արխիվի ուսումնասիրության ընթացքում մեր ուշադրությունը գրավեցին հատորներից մեկում խնամքով պահպանված և միմյանց հաջորդող վավերագրեր, որոնք բացահայտում են Ստեփանոս Նազարյանցի կողմից «Հյուսիսսափայլ» ամսագրի հրատարակության հանգամանքներն ու նախապատմությունը: Այս վավերագրերի մի մասը դուրս է մնացել մեր ուսումնասիրողների ուշադրությունից², թեպետ ակնհայտ է դրանց աղբյուրագիտական կարևորությունը, քանի որ լուսաբանում են նշանավոր պարբերականի լույսընծայման հանգամանքները:

**Ա. Ստ. Նազարյանցի դիմում-խնդրանքը
ամսագիր հրատարակելու մասին**

Ամեն ինչ սկսվում է Ռուսաստանի ժողովրդական Լուսավորության նախարար Նորովին 1856 թ. մարտի 13-ին Ստեփանոս Նազարյանցի դիմում-խնդրանքով, որում հանգամանորեն տեղեկացնում է Մոսկվայում հայերեն լեզվով ամսագիր հրատարակելու իր մտադրության մասին: Նամակը, ցավոք, Ալ. Երիցյանի արխիվում չի պահպանվել, սակայն դրա հիմնական բովանդակությունը մանրամասն շարադրված է Լուսավորության նախարարի՝ 1856 թ. օգոստոսի 24-ին

* ԵՊՀ, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.դ., hovhaykaz@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ մայիսի 15, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 14, 2022:

¹ Հոդվածը տպագրվում է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության Գիտության կոմիտեի տրամադրած դրամաշնորհի շրջանակներում:

² Առ, «Ստեփանոս Նազարյանց», Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1987, Մ. Մխիթարյան, Հյուսիսսափայլ ամսագիրը, Երևան, 1958, Ռ. Նանոսյան, Ստեփանոս Նազարյանց, Երևան, 1978, և այլն:

Կովկասի կառավարչապետ Բարյատինսկուն ուղղված նամակում: Սկզբում, ի գիտություն Կովկասի կառավարչապետ իշխան Ա. Ի. Բարյատինսկու, հայտնվում է Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Ստ. Նազարյանցի՝ Մոսկվայում հայերեն լեզվով «Հյուսիսսփայլ» անունով թերթ հրատարակելու մտադրության մասին, և նշվում է, որ «Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտի պետ, գեներալ ադյուտանտ կոմս Օւլովն իր կողմից այս նախաձեռնության դեմ արգելք չի տեսնում»³: Մեզ մի պահ տարակուսելի թվաց հայ գիտնականի նախաձեռնությանը ռուսական իշխանությունների չխոչընդոտելու հանգամանքը, սակայն նամակի հետագա շարադրանքը այս հարցին կարծես թե պատասխան տալիս է. «Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայ բնակչության զգալի մասը, որի համար նախատեսվում է «Հյուսիսսփայլը», ապրում է Կովկասյան և Անդրկովկասյան մարզերում, պատիվ ունեմ թույլատրելու այս ձեռնարկի հրատարակությունը, ուստի Ձերդ բարեձնությանն եմ ուղղում նաև պ. Նազարյանցի ամսագրի հրատարակման նախագիծը և խնդրում տեղեկացնել ինձ՝ հնարավոր համարում և տեսնում եք արդյոք որևէ խոչընդոտ այս պարբերականի հրատարակման համար», — ասվում էր նախարարի ուղերձ-նամակում⁴:

Իր հերթին, հասկանալով, որ առանց Կովկասի կառավարչապետի թույլտվության ամսագրի հրատարակումը հնարավոր չէ, Ստ. Նազարյանցը նույն թվականի նոյեմբերի 27-ին Մոսկվայում հայերեն լեզվով «Հյուսիսսփայլ» անվանումով ամսագիր հրատարակելու մտադրության և նպատակների մասին նամակ-խնդրագրով դիմում է Կովկասի կառավարիչ իշխան Ալ. Բարյատինսկուն: Նամակի ներածականում կարդում ենք. «Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանի դոկտոր, պրոֆեսոր Նազարյանցի նամակը սրբազնագույն իշխան, Կովկասի փոխարքա Ա. Ի. Բարյատինսկուն: 27 նոյեմբերի 1856 թ. Ք. Մոսկվա: Ներկա տարվա մարտի 13-ին պատիվ եմ ունեցել ժողովրդական լուսավորության նախարարի ուշադրությունը հրավիրելու արգի հայերեն լեզվով ամսագիր հրատարակելու նախագծի վրա՝ հատուկ խնդրանքով, թույլատրելու այն հրատարակել Մոսկվայում: Սակայն առ այսօր ինձ անհայտ պատճառներով որևէ տեղեկություն չեմ ստացել»⁵: Ստ. Նազարյանցը ներկայացել է որպես Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր, այլ ոչ թե անհատ քաղաքացի: Անշուշտ, Արևելյան Լեզուների Լազարյան ինստիտուտն այդ ժամանակ արդեն հայտնի ուսումնական հաստատություն էր, և նրա անվան հիշատակությունը, կարծում ենք, պատահական չէ: Այդուհանդերձ, հետևենք նամակ-խնդրանքի հետագա շարադրանքին. «Այժմ միայն ինձ տեղեկություններ են հասնում, որ հիշյալ ամսագրի հրատարակու-

³ Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, քոթապանակ 154, վավերագիր 224, ք. 1:

⁴ Նույն տեղում, ք. 1-2:

⁵ Նույն տեղում, վավ. 221, ք. 1:

թյան գործը պետք է համաձայնեցնեմ Կովկասյան երկրամասի կառավարչության հետ, ուստի խնդրում եմ համաձայնություն տալ խնդրո առարկա հարցի կապակցությամբ»⁶։ Մեզ հետաքրքրողն, անշուշտ, հրատարակվելիք ամսագրի նպատակների ու խնդիրների մասին Ստ. Նազարյանցի բերած բացատրություններն ու մեկնաբանություններն են։ Այդ առումով հատկանշական է նրա առաջին իսկ նկատառումն իր ձեռնարկի մասին. «Հյուսիսափայլը» նա ներկայացնում է որպես գրականագիտական ձեռնարկ։ Իսկ առավել ուշագրավը ամսագրի գլխավոր նպատակի ձևակերպումն է. «Գրականագիտական իմ այս ձեռնարկը պետք է ծառայի որպես ժամանակակից պարբերական Ռուսական կայսրության հայերի մեջ՝ տեղեկություններ տալով ռուսական կրթության և գիտության պտուղների մասին, որպեսզի իմ ազգակիցներին բերենք դեպի ռուսական միտք ու կյանք (ընդգծումը մերն է՝ Հ. Հ.)»⁷։

Ամսագիր հրատարակելու հաջորդ կարևոր նպատակը կրթա-մշակութային էր. ըստ Նազարյանցի՝ «Հյուսիսափայլը» պետք է ծառայեր որպես «հուսալի միջոց՝ հայոց պատմությունը դարավոր և մտավոր տեղապտույտից դուրս բերելու և նրանց մեջ ավելի շատ ուրախության զգացումներ ներդնելու համար»⁸։ Խնդրագրում Նազարյանցն, իհարկե, մանրամասնում է. «Հայկական հողում ռուսական զենքի պանծալի հաղթանակներից հետո (նկատի ունի Ղրիմի պատերազմի կովկասյան ճակատում 1854-1855 թթ. տարած հաղթանակները՝ Հ. Հ.), կարծում եմ ժամանակն է, որ սերմանվեն ռուսական մտքի, գիտության, արվեստի և քաղաքակրթության ոչ պակաս պանծալի նվաճումները»⁹։ Ավելին, Նազարյանցը համոզված էր, որ իր այս ձեռնարկումը «ուղղակիորեն օգուտ կբերի նաև հայերին, որոնց համար գլխավորը Կովկասի սրբազնագույն կառավարչին ծառայելն է և նրա բարեհաճ ուշադրությանն արժանանալը.... ուստի ինձ թույլ եմ տալիս մտածել, որ Ձերդ բարեծնությունը՝ որպես իմաստուն կառավարիչ, կփոխի այս երկրամասի ճակատագիրը և բարեհաճորեն համաձայնություն կտա նախատեսված ամսագիրը հրատարակելու համար»¹⁰, — ասվում է նամակի ավարտին։ Նամակ-խնդրանքում ռուսական իշխանություններին ծառայելուն միտված երանգներն անշուշտ գերակշռում են, սակայն կարծում ենք, պետք չէ բացարձակեցնել ռուսական մշակույթի այս «գովասանքները» և մեղադրել Նազարյանցին ռուսամոլության մեջ։ Մեր կարծիքով ուղղակի տուրք էր իր ժամանակի ընդունված ձևերին և խնդրագրի հաջողությունն ապահովելու միտում ուներ. ի վերջո, նրա հայագիտական ժառանգության մեջ բազում հայանպաստ

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Նույն տեղում։

⁸ Նույն տեղում։

⁹ Նույն տեղում։

¹⁰ Նույն տեղում։

ու հայրենասիրական ոգով գրված հոդվածներ կան: Հետագայում էականորեն սրբագրվեցին նաև ազգային կրթության մասին Ստ. Նազարյանցի դիրքորոշումները, ավելին՝ նա լիովին հանգեց ազգային կրթությունը զարգացնելու գաղափարին¹¹: Ի վերջո, հաշվի պետք է առնել նաև այն հանգամանքը, որ խնդիրը վերաբերում էր իր ամսագրի համար ուսսական իշխանություններից դրական եզրակացություն ստանալուն:

Բ. Ամսագրի հրատարակության համար թույլտվության «ճանապարհը»

Բնականաբար, Հազարայան ճեմարանի պրոֆեսոր Ստեփանոս Նազարյանցի խնդրանքը պետք է մանրազինին քննության առնվեր Կովկասի կառավարչապետի գրասենյակում: Ալ. Երիցյանի արխիվում պահպանվել է նաև խնդրի առնչությամբ Կովկասի ուսումնական հոգաբարձուի նամակ-տեղեկանքը, ուղղված կառավարչապետ Ալ. Բարյատինսկուն. այնտեղ կարդում ենք. «17 դեկտեմբերի 1856 թ.: Ս. թ. սեպտեմբերի 14-ին պրոֆեսոր Նազարյանցի՝ հայերեն լեզվով «Հյուսիսսփայլ» անվանումով ամսագիր հրատարակելու խնդրանքի կապակցությամբ ես պահանջել եմ Կովկասի գրաքննության կոմիտեի եզրակացությունն այն մասին, թե տեսնո՞ւմ է արդյոք նշված ամսագրի հրատարակման որևէ խոչընդոտ՝ ներկայացված ծրագրի համաձայն: Այդ կապակցությամբ ես արդեն ստացել եմ Կոմիտեի եզրակացությունը. Կոմիտեի եզրակացության մեջ ասվում է՝

«1. Հայերեն լեզվով Թիֆլիսում և Անդրկովկասյան մարզերում ուսումնական և գրականագիտական ուղղվածության տարածվող գրքերը հիմնականում գրված են միայն ուսումնականներին հասկանալի լեզվով (նկատի ունեն գրաբարը՝ Հ. Հ.), սակայն քանի որ հետաքրքարությունը զգալիորեն աճել է հայության շրջանում (ուշագրավ դիտարկում է՝ Հ. Հ.), ապա հասանելի լեզվով ավելի շատ հայերի համար Մոսկվայում ամսագրի հրատարակությունն, անկասկած, նրանց մոտ ուժգին հետաքրքրություն կարթնացնի ընթերցանության հանդեպ»¹²: Անշուշտ, չի կարելի չնկատել Կովկասի ուսումնական տեսչության և գրաքննական կոմիտեի եզրակացության մեջ դրական երանգը. Ռուսաստանի գրաքննական խիստ պայմաններում, կառավարության հակահայկական ձեռնարկումների ետնախորքում հայերին արված զիջումը կարևոր է: Մեր կարծիքով, այս փաստի մեջ պետք է տեսնել նաև 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ մշակույթի աննախադեպ զարգացումը:

¹¹ Հ. Հովհաննիսյան, «Ազգային կրթության Ստ. Նազարյանցի տեսլականը», Պատմություն և մշակույթ, հայագիտական հանդես, 2019, հ. 2, էջ 206-213:

¹² Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթապանակ 154, վավ. 225, ք. 1:

եզրակացության շարունակության մեջ ասվում է.

«2. Պ. Նազարյանցի ներկայացրած ամսագրի չորս գլխավոր բաժինները, այն է՝ ընդհանուր երկրագործություն (մշակություն իմաստով՝ Հ. Հ.), համաշխարհային պատմություն, բնագիտություն և բարոյագիտություն, ցույց է տալիս, որ պ. հրատարակիչը մտադիր է իր ապագա բաժանորդներին առաջարկել չափազանց տարատեսակ, գրավիչ և միաժամանակ օգտակար գրականություն»¹³: Չենք կարող շտարակուսել գրաքննական կոմիտեի դրական եզրակացության այս կետի հանդեպ, ինչը, թերևս բացատրվում է մի կողմից՝ Նազարյանցի որպես կազարյան ինստիտուտի պրոֆեսոր ներկայանալու փաստով և, ինչ խոսք, ռուսական արքունիքում և մայրաքաղաքներում կազարյան գերդաստանի ունեցած ազդեցիկ դիրքով: Կոմիտեի եզրակացության մեջ ևս մեկ ուշագրավ գրառում կա. «3. Կոմիտեին հայտնի է, որ Թիֆլիսում 1851 թ. հոգևորական Պատկանովի կողմից հրատարակվող թերթը (խոսքը Գաբ. Պատկանյանի «Արարատ» հանդեսի մասին է՝ Հ. Հ.), գրական ու գիտական ոլորտներում իր թերություններով հանդերձ, ուներ բավական մեծ թվով բաժանորդներ, սակայն այն դադարեցրեց իր գոյությունը՝ լեզվական և հասանելիության պատճառով»¹⁴: Մեր դիտարկումը հետևյալն է. անշուշտ, պետք է ընդունել 19-րդ դարում գրաբարով հրատարակվող պարբերականներին՝ հասարակության լայն զանգվածների համար անհասանելի մնալու իրողությունը, ինչը նկատել են նույնիսկ ռուս աստիճանավորները, և այդ առումով դիտողությունը տեղին է: Ավելին, գրաքննական կոմիտեն արտահայտել է ուշագրավ մեկ այլ դիտարկում ևս. «4. Մինչ վերջին պատերազմը (նկատի ունի Ղրիմինը 1853-1856 թթ.՝ Հ. Հ.), Անդրկովկասում հայերը բաժանանորդագրվում էին վեց հայկական թերթերի. «Մասիս», «Նոյեան աղանի» (Կոստանդնուպոլիս), «Արշալոյս Արարատեան» (Զմիւռնիա)... «Եւրոպա»՝ Վանում և ևս երեք ամսագիր Կոստանդնուպոլսում: Այս պարբերականներն ունեն զգալի թվով բաժանորդներ, ինչը հաստատում է հայերի ջանադիր հետաքրքրությունն ու ցանկությունը՝ հետևելու եվրոպայի և Ասիայի իրադարձությունների ընթացքին: Ուստի, բնական է, որ քաղաքական իրադարձություններն այդ պարբերականներում անկողմնակալ չեն ներկայացված. դրանց մի մասը մեր հայրենիքի հանդեպ ունի թշնամական դիրքորոշում»¹⁵: Ուստի, գրաքննական կոմիտեի հետագա եզրակացությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ հայ պարբերականներին ներկայացվող այս դիտարկումը պատահական չի արված: «Եթե պ. Նազարյանցը պարբերականի նախատեսվող այդ չորս բաժիններին ավելացնի հինգերորդը, այն է՝ ամսական կտրվածքով

¹³ Նույն տեղում, ք. 1-2:

¹⁴ Նույն տեղում, ք. 2:

¹⁵ Նույն տեղում:

ներկայացնի ռուսական կառավարության գլխավոր որոշումներն ու քաղաքական իրադարձությունների մասին վերլուծությունը, — ասվում է այնուհետև եզրակացության մեջ, — ապա գրաքննական կոմիտեի կարծիքով, նոր ամսագիր «Հյուսիսափայլը», ավելի մեծ օգուտ կարող է բերել Ռուսաստանում ապրող հայ ժողովրդին (ընդգծումն իրենցն է՝ Հ. Հ.)»¹⁶:

Ակնհայտ է, որ ռուսական իշխանությունների մտահոգությունը Ստ. Նազարյանցի նոր ամսագրի միջոցով ռուսական քաղաքականության քարոզումն ու տարածումն է: Կոմիտեն քաջ գիտակցում էր, որ ամսագիրը դառնալու էր համահայկական պարբերական և իր բաժանորդներն էր ունենալու հայահոծ երկրներում և քաղաքներում: Ուստի և եզրակացության վերջում հստակ ընդգծվում է. «Այդպիսով կոմիտեն ամբողջացնում է, որ այն դեպքում, երբ բարձրագույն ղեկավարությանը բարեհաճ կլինի նոր ամսագրի հրատարակության թույլատվության հարցում, ներկայացված չորս բաժիններով և մեր հայտնած ցանկությամբ հանդերձ, ապա պ. Նազարյանցի ծրագիրը լիովին հավանության արժանի է»¹⁷: Այլ խոսքով, Ստ. Նազարյանցին չեն մերժում, սակայն առաջարկում են «հինգերորդ բաժնի լրացումը», ինչը լիովին ըմբռնելի է մամուլի հարցում ռուսական կառավարության քաղաքականության համատեքստում:

Գ. «Հյուսիսափայլ» հրատարակության թույլտվության ստացումը

Կովկասի ուսումնական տեսչությունը գրաքննական կոմիտեի այս եզրակացությունը ներկայացնում է Կովկասի կառավարչապետի գրասենյակ, և այնտեղ վերջնական տեսքի է բերվում ժողովրդական լուսավորության նախարարություն ուղարկվող կարծիքը: 1856 թ. դեկտեմբերի 31-ին Ռուսաստանի ժողովրդական լուսավորության նախարարին հասցեագրված նամակում ասվում էր. «.... օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ամսագիր հրատարակելու խնդրանքով Ձեզ է դիմել Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտի պրոֆեսոր Նազարյանցը՝ ժամանակակից հայերենով, «Հյուսիսափայլ» անունով, հրատարակման համար նախատեսվող ծրագրով... իմ կողմից որևէ առարկություն չկա»¹⁸: Եվ այդուհանդերձ, Կովկասի կառավարչապետը Նազարյանցին ուղարկած պատասխան նամակում «իր պարտքն էր համարել ծրագիրն ամբողջացնելիս՝ օգտակար համարել ամսագրում նախատեսված չորս բաժիններին ավելացնել հինգերորդ, այսինքն՝ Կառավարության գլխավոր որոշումների տեսության բաժինը և քաղաքական իրադարձությունները՝ ամսվա վերջին համարում, եթե իհարկե,

¹⁶ Նույն տեղում, ք. 3:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, վավ. 222, ք. 1:

այս լրացումը դուք ճիշտ եք համարում: Գեներալ-ադյուտանտ, իշխան Ա. Բարյատինսկի»¹⁹: Այլ խոսքով, ռուսական իշխանությունները վերահաստատում են իրենց տեսակետը: «Հյուսիսափայլի» հրատարակման հարցի քննարկումների ավարտն ամփոփված է Կովկասի կառավարչապետ Ա. Ի. Բարյատինսկուն ուղղված Ստ. Նազարյանցի նամակում, որը ևս բարխդճորեն պահպանված է Ալ. Երիցյանի արխիվում: Այս նամակը լեցուն է Ստ. Նազարյանցի՝ Կովկասի կառավարչապետի հանդեպ արտահայտած երախտագիտական զգացումներով. նամակում կարդում ենք. «Մոսկվա: 13 օգոստոսի 1857 թ: Ողորմած տեր, Ալեքսանդր Իվանովիչ, Մոսկվայում հայերեն լեզվով Հյուսիսափայլ անվանումով ամսագիր հրատարակելու խնդրի հանդեպ Ձեր արտահայտած բարեհաճ համաձայնության արդյունքում, ժողովրդական լուսավորության նախարարությունից ստացա իմ ներկայացրած պարբերականը հրատարակելու Ինքնակալական թույլտվություն: Հաղորդելով Ձեզ անկեղծ երախտագիտությունս իմ գրական նախաձեռնությանն աջակցելու համար, ինձ թույլ եմ տալիս մտածել, որ Ձերդ սրբազնությունը, որպես Ռուսաստանում ամեն օգտակար նախաձեռնության հովանավոր, չի մերժի և բարեհաճ կգտնվի ամսագրի հետագա հաջողությունների հանդեպ, որի ուղղակի նպատակը Ռուսաստանի հայերի շրջանում ռուսական լուսավորության և գիտության տարածումն է, Ասիացի-հայերի հոգևոր-բարոյական մերձեցումը Ռուս-եվրոպացիների հետ»²⁰: Ստ. Նազարյանցն այստեղ, իհարկե, չափազանցնում է. ռուսներն իրենց երբեք եվրոպացիներ չեն համարել (սլավոններ՝ այո, բայց ոչ եվրոպացիներ՝ չ. չ.): Հավելենք, որ 19-րդ դարի մեր հասարակական-քաղաքական գործիչներին չլքեց, մեղմ ասած՝ ռուսական իշխանություններին «դուր գալու» միտումը, ինչը պետականության բացակայության հետևանքն էր: Եվ, իհարկե, Ստ. Նազարյանցն այդ շարքում միակն ու եզակին չէր...

Շարունակենք հետևել Ստ. Նազարյանցի երախտագիտական նամակին. «Ավելորդ չեմ համարում այստեղ ամբողջացնել այն միտքը, որ իմ նախաձեռնած հրատարակությունից սպասվող օգուտը ականհայտ կլինի Կովկասի՝ որպես Ռուսաստանում հայկական բնակչության հիմնական բնակատեղիի հայերի համար»²¹: Ստ. Նազարյանցն ի նշան երախտի պետք է գովաբաներ նաև ռուսական կառավարությանը, ինչ էլ ջանադրաբար կատարում է. «Ինչպես որ ականհայտ է Ռուսական կառավարության բարեհաճությունը հայ ժողովրդի հանդեպ, — գրում է նա, — ինչպես որ մեծ է իմ պատրաստակամությունը ուժերիս ներածին չափով աշխատելու Ռուսաստանում կրթական գործի բարեփոխման համար,

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում, վավ. 226, ք. 1:

²¹ Նույն տեղում:

սակայն ազգից, որն այդքան ցածր տեղ է զբաղեցնում կրթական աստիճանի վրա և գրեթե բացառապես նվիրվել է գույքային շահին (ընդծումը մերն է՝ Հ. Հ.), դժվար է սպասել ջերմ կարեկցանք կենսական հարցերի հանդեպ, ուստի իմ ամսագրի հաջողությունն առանց հզոր կառավարության հետ հատուկ համագործակցության և հովանավորության կասկածելի է թվում: Հանգամանք, որը ստիպում է ինձ դիմելու Ձեզ թախանձագին խնդրանքով... Ձեզանից կախված հարցերում աջակցել մեր ամսագրի տարածմանը Կովկասում...»²²: Ստ. Նազարյանցը շարունակում է երախտիքի խոսքեր շռայլել Կովկասի կառավարչապետի հասցեին, և նամակն ավարտում է ամսագրի «պրակտիկ» կողմի՝ բաժանորդագրության և ամսագրի գնի մասին ուշագրավ տեղեկություններով. «Իմ ամսագիրը, որը լույս կտեսնի 8-10 տպագրական էջով... մեծ մասը նվիրված կլինի բնագիտությանը և հայտնի մարդկանց, պատմական դեմքերի կենսագրականներին և կարժենա 8, փոստային ծառայությամբ 9,5 ռուբլի (նշենք, որ այն ժամանակ դա քիչ գումար չէր՝ Հ. Հ.)»²³: Եվ վերջապես, Ստ. Նազարյանցի տեղեկամամբ, «Հյուսիսսափայլ» լույս ընծայումը նախատեսվում էր 600 տպաքանակով (ինչը ևս քիչ քանակ չէր այն ժամանակվա համար՝ Հ. Հ.), որից 10 օրինակ խմբագիր Ստ. Նազարյանցը նվիրաբերելու էր կառավարչապետի գրասենյակին²⁴: Հետագայում արդեն, երբ Ստ. Նազարյանցը դժվարություններ ունեցավ ամսագրի տարածման հարցում, նա կրկին նամակով դիմեց իշխան Բարյատինսկուն, որը «կարգադրեց, որ Մոսկվայի հայ ամսագրի տարածման գործին մասնակցեն տեղական իշխանությունները: Այդ մտքով նա հրամաններ էր ուղարկում նահանգապետներին»²⁵, — գրում է Լեոն:

1857 թ. մարտի 23-ին Ռուսաստանի ժողովրդական լուսավորության նախարարությունը թույլատրում է «Հյուսիսսափայլ» ամսագրի հրատարակումը, որը հետագայում հաստատվում է կայսր Ալեքսանդր երկրորդ կողմից, և ցարական գրաքննիչ է նշանակվում Պետերբուրգի համալսարանի հայազգի գիտնական Մկրտիչ Բերոյանը (Բերոնը)²⁶:

Այսպիսով, Մաշտոցյան Մատենադարանում Ալ. Երիցյանի արխիվում խնամքով պահպանված և միմյանց հաջորդող վավերագրերը բացահայտում են Ստեփանոս Նազարյանցի կողմից «Հյուսիսսափայլ» ամսագրի հրատարակության հանգամանքներն ու նախապատմությունը, հստակություն են մտցնում նշանավոր այդ պարբերականի լույս ընծայման խնդրում:

²² Նույն տեղում, ք. 1-2:

²³ Նույն տեղում, ք. 2:

²⁴ Սակայն ամսագրի տպաֆանակը լավագույն տարիներին նույնիսկ չի գերազանցել 340-ը: Տե՛ս Մ. Մխիթարյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

²⁵ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 85:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 34:

HAYKAZ HOVHANNISYAN

**MATENADARAN, ARCHIVE OF AL. YERITSYAN: PREHISTORY
OF THE PUBLICATION OF THE JOURNAL "NORTERN LIGHTS"**

Key words: Matenadaran, Al. Yeritsyan archive, Stepanos Nazaryants, journal *Northern Lights*, publication history, permission, free press, Russian policy.

One of the volumes of the archive of Al. Yeritsyan at the Mashtots Matenadaran preserves documents that reveal the important circumstances and background of the publication of the Armenian journal *Northern Lights* by Stepanos Nazaryants in 1857.

The story starts with a letter-petition of Stepanos Nazaryants dated March 13, 1856, to the Minister of Public Education of Russia Norov, in which he detailed his intention to publish a journal in modern Armenian in Moscow. The Russian government did not create particular obstacles for the Armenian scholar to publish the journal, which seems a little strange for those times, bearing in mind the fact that Nazaryants belonged to the liberal wing of the Armenian national movement.

In the petition of St. Nazaryants detailed the goals and objectives of the new edition; he presented it not as a social-political, but as a literary journal, a periodical for Armenians living in Russia, which should serve to provide information on Russian education, “informing my compatriots about the Russian science, introducing the Russian thought and life to them,” as writes Nazaryants.

Although in his letter St. Nazaryants shows obvious intention for serving the Russian government, one should not exaggerate the role of his “praise” of Russian culture and accuse Nazaryants of Russophilia. His Armenological heritage is dominated by the patriotic attitude in the matters of national culture and education.

Finally, on the basis of the conclusions of the Caucasian Educational Inspectorate, the Audit Commission of the Office of the vicegerent of the Caucasus and the Ministry of Public Education, on August 13, 1857 Emperor Alexander II approved the petition of the professor of the Lazaryan Institute of Oriental Languages St. Nazaryants to publish the journal *Northern Lights* in modern Armenian, according to the planned program. However the *Northern Lights* was later published without the fifth point proposed by the Russian governors, which was supposed to elucidate the “government decisions.”

ԱԿԱՅ ՕԳԱՆԵՍՅԱՆ

**МАТЕНАДАРАН, АРХИВ АЛ. ЕРИЦЯНА: ПРЕДЫСТОРИЯ ИЗДАНИЯ
ЖУРНАЛА “СЕВЕРНОЕ СИЯНИЕ”**

Ключевые слова: Матенадаран, Архив Ал. Ерицяна, Степанос Назарянц, журнал “Северное сияние”, история издания, разрешение, свободная пресса, российская политика.

В одном из томов архива Ал. Ерицяна в Матенадаране имени Маштоца хранятся документы, раскрывающие важные обстоятельства и предысторию издания Степаносом Назарянцем журнала “Северное сияние” в 1857 году.

Все начинается с письма-прошения Степаноса Назарянца от 13 марта 1856 г., адресованного министру народного просвещения России А. С. Норову, в котором Ст. Назарянц подробно излагает свое намерение издавать в Москве журнал на современном армянском языке. Российские власти не создают армянскому ученому особых препятствий, несмотря на факт принадлежности Ст. Назарянца к либеральному крылу армянского национального движения.

В прошении Ст. Назарянц подробно изложил цели и задачи нового издания; примечательно, что он представил его не как общественно-политический, а как литературный журнал, периодическое издание для проживающих в России армян, которое должно служить информационному обеспечению российского образования, “о плодах науки приобщения соотечественников к русской мысли и жизни”, как пишет Назарянц.

На основании заключений Кавказской образовательной инспекции, Ревизионной комиссии Канцелярии наместника Кавказа и Министерства народного просвещения, император Александр II 13 августа 1857 года дал положительный ответ на прошение профессора Лазаревского института восточных языков Степаноса Назарянца об издании журнала “Северное сияние” на современном армянском языке по намеченной программе, однако журнал впоследствии публиковался без предложенного российскими властями пятого раздела, который должен был освещать “решения правительства”.